

ИЗТОЧНИЯТ ВЪПРОС И ТОЛЕРАНТНОСТТА НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XIX ВЕК

проф.д-р Нина Дюлгерова

Източният въпрос е един от основните проблеми, които характеризират същността и геополитическите параметри на международните отношения в Европейския югоизток през XIX в. Плановете и действията на основните и второстепенните участници определят динамиката, посоките и резултатите през този период. Това са както държавите от европейския концерт и Османската империя, така и зависимото балканско население. Действията на последния елемент от политическата мозайка обикновено са определящ фактор за своеобразните кулминации на Източния въпрос, резултатът от който са коренните промени в геополитическата карта на региона. Източните кризи обхващат широк спектър от въпроси, които вълнуват сърби, гърци, българи, власи, албанци, превръщат ги в пореден повод за активизиране на планове и действия на великите сили. Крайният резултат от кохерентната активност, който е и своеобразен водораздел в историята на Източния въпрос, е Берлинският конгрес от 1878 г. Той коренно променя регионалната система от държавно-политически и икономически отношения в Европейския югоизток. И ако до последната четвърт на XIX в. балканският аспект на източния въпрос е в рамките на турския интегритет, то след това той се превръща в общоевропейски, излизайки извън географските параметри на Османската империя.

Азбучна истина е, че в основата на Източния въпрос е борбата за проливите, определяща се най-вече от последователните и активните аспирации на Русия към тях. През цялата история на този международен проблем обаче Босфора и Дарданелите са повече идея, мотивираща действията на актьорите и определяща хода на събитията в региона обект, отколкото коректив на поведението и резултатността. От времето на Екатерина II проливите предопределят ориентирът в Източния въпрос, който е насочен към социално-икономическите и национално-освободителните процеси на Балканите. Босфорът и Дарданелите неизменно присъстват в политическите планове и дипломатическите концепции на великите сили, но като константна величина. Динамичните процеси в европейските и азиатските провинции на Османската империя през първата половина на XIX в. са тези фактори, които определят същността на Източния въпрос. След Берлин 1878 г. новите балкански държави увеличават актьорите в региона, което засилва степента на непредсказуемост и усложнява процесите в региона.

Толерантността като проява, процес или тенденция в тази тематична сфера на международните отношения трудно се определя, ако не се посочи съдържанието на това понятие. Възможностите за неговото определяне и съотнесимостта му към явленията и приоритетите в източния въпрос до голяма степен очертават основните характеристики на отношенията както между страните в “европейския концерт”, така и между силните и слабите политически единици в региона. Доколко е възможна толерантността в международните отношения, в частност в източния въпрос? Изследванията по въпроса за толерантността налагат извода, че тя може да бъде разглеждана като

елемент от нормативно-ценността система (морална, правна, политическа, религиозна и др.), показваща допустимата степен на разнообразие и на промяна. В политическата сфера толерантността е свързана с явления като опозиционност, конкуренция и различие.

Опозиционността е насочена към изпреварването, а не към унищожаването, на съответния опонент в конкурентната борба или към съчетаване на интересите им. Толерантността предполага съперничество и конкуренция, но тя е свързана и със сътрудничество и партньорство между представителите на различни сили, интереси и идеи. Политическата толерантност включва убеждения, установки и механизми, даващи възможност на политическите малцинства да се противопоставят на абсолютната власт на политическите мнозинства. В международните отношения т.нар. външна толерантност се проявява чрез принципите на държавен суверенитет и ненамеса в работата на другите.

Доколко и как тези характеристики на толерантността се проявяват в пъстрата, изпълнена с неочаквани обрати, стари и появяващи се нови участници, както и с перманентно възникващи въпроси, политико-дипломатическа и военна картина на Балканите през XIX в.?

* * *

Европа през XIX в. се развива под знака на усилен процес на национална идентификация, който определя и корелацията в международните отношения. През първата половина на XIX в. Виенската система все още е на етап на формиране и изчистване на

вързки и взаимоотношения между нейните участници. Държавно-политическите процеси в Централна Европа, които в средата на века водят до геополитическа трансформация и създаването на качествено нови политически единици, оказват решаващо въздействие върху ритъма, нагласата и преследваните в Европейския югоизток цели. Пруско-австрийската борба за надмощие в Германския съюз предопределя тяхното доста пасивно през първата половина на XIX в. присъствие в югоизточния регион на континента. Борбата между Берлин и Виена за надмощие едва ли може да бъде олицетворение на толерантността, с оглед тяхното различие като нагласа, подход и организация на обществото в Прусия и Австрия. Първото е олицетворение на пруския военен дух, който пронизва обществото и го подчинява на милитаризма и грубата сила, второто, под ръководството на канцлера Метерних, е ориентирано към отстояване на принципите на легитимността и активната дипломация като реална и ефикасна възможност за отстояване на позиции в битката за власт и надмощие в Германския съюз и в Централна Европа.

През този период Англия и Русия в европейската си политика са последователни в отстояването на принципите на легитимизма. По отношение на балканските и азиатските региони на Османската империя обаче техните интереси са подчинени на близки и далечни геостратегически планове. Съюзници в централноевропейските дела Петербург и Лондон са достатъчно последователни опоненти в Европейския югоизток и Азия, особено когато това засяга проливите. А те обикновено са или в центъра или в контекста на всяка една политическа, дипломатическа или военна акция в региона. Ако за

Русия проливите са вратите към Средиземноморието, то за Великобритания – те за ключа към Азия и по-близкия път към Индия.

Всяка една от великите сили има своите успехи и в повечето случаи неудачи в балканската си политика. Всяка една от тях е в постоянна игра с останалите, влизайки в съюз или противоречие. Почти винаги Русия е тази, която е предизвиквана към действие, но и тя е тази, която е най-близо до спорните райони. Съперничеството е перманентно, но също така и сътрудничеството в постигането на конкретни, в повечето случаи, конюнктурни цели. В различен период от време всяка една от силните държави за повече или по-малък период от време постига някоя от стратегическите интереси. Франция успява в Египет, както и във финансовото подчиняване на Османската империя, Англия - в Кипър, Австро-Унгария получава Босна и Херцеговина, а Германия – възможности за промяна на турската инфраструктура, войска и участие в банките. Русия като най-активен и заинтересован участник в източния въпрос също за кратко постига важни за нейните стратегически интереси цели. Единственият случай, когато Русия получава и за по-малко от десетилетие променя и задържа статуквото в най-важния за нея въпрос - проливите, е свързан с Ункяр-Искелеския договор от 1833 г. Уникалната възможност да бъде единствената държава с привилегии за преминаване през Босфора и Дарданелите обаче след седем години е отменена с Лондонските протоколи, които поставят началото на откритата европейска намеса в Османската империя. За близо три месеца (от март до юни 1878 г.) Петербург се радва на друга своя лелеяна мечта - създаването на голяма славянска, християнска държава на Балканите. Сан-Стефанска България е кулминация на руската панславистка идея, но в дисонанс с

официалните и неофициалните споразумения с държавите от “европейския концерт”. Това предопределя и краха на тази идея на Берлинския конгрес. Легитимизмът, прагматизмът и най-вече балансът на силите непрекъснато играят лоша шега на руските политици и дипломати. Толерантността е непозната дума и поведение, когато се решават въпроси от “жизненото пространство” на империята. В динамично променящите се конфигурации на великите сили съперничеството между Русия и останалите велики сили по въпросите на източните дела, особено през първата половина на XIX в., е перманентна. Тогава може би съвместните акции на Франция и Англия в края на 20-те години (преди и по време на руско-турската война 1828-1829 г.) е толерантно поведение. Отношенията между тях протичат под знака на заинтересованото сътрудничество и партньорство.

По същия начин може да бъде квалифициран и единственият случай в рамките на източния въпрос, когато срещу Русия се изправя половин Европа в започналата като традиционна Кримска война с Турция (1853-1856). Всеки от посочените случаи е типичен за международните отношения, където актьорите преследват цели, обикновено пресичащи се или покриващи се с тези на останалите участници в конкретната ситуация или процес.

Толерантността като понятие предполага също така морал и хуманизъм, което едва ли има място в контекста на регионалната и субрегионална политическа или военна конюнктура на XIX в. В създаващите се или формирани вече ситуации в международен план, в конкретния случай поредната източна криза, прагматизмът, цинизмът и принципът на легитимизма, са водещо начало. Коренната геополитическа промяна в Централна и Южна Европа в средата на XIX

в. обаче оказва съществено влияние върху качествената характеристика на баланса на силите на континента. С настъпването на Бисмарковата епоха основният принцип, който трансформира Виенската международна система, е реалната политика, основана на откритата груба сила и тънките сметки. Единствено германско-австрийското неравностойно партньорство и германско-френско съперничество издържат на времето. Всяко едно от тях очертава историческите напластявания и неравностойните възможности, определящи присъствието на тези държави и реализацията на техните планове в европейските, в частност балканските, процеси.

* * *

До 70-те години на XIX в. източният въпрос с малки изключения се развива в посока, превърнала се постепенно в традиция. От руско-турските войни през XVIII в. за Северното Черноморие и Кавказ до последния военен двубой между двете империи през 70-те години на XIX в. с все по-засилващ се балкански акцент, Русия и Османска Турция са почти винаги врагове. Всеки един от военните конфликти, Петербург започва, стимулиран не само от своите амбиции в източния въпрос, но в повечето случаи от инспирациите на останалите велики сили, които чрез активността на империята срещу Османска Турция постигат много повече, отколкото чрез директни действия. Това важи за руско-турските войни през първото и второто десетилетие, но най-вече за тази през 70-те години на XIX в. Дипломатическите преговори и резултатите от тях перманентно са под контрола и натиска на западноевропейските велики сили. Едва ли толерантността под

формата на съперничество, но и на партньорство, може да бъде прилагана като ориентация и оценка на взаимоотношенията между Русия и останалите велики сили. Може би тя може да бъде отнесена към Париж и Лондон, които активно и целенасочено ориентират и същевременно контролират действията на Петербург и Цариград. Резултатите от тях е първата коренна промяна на балканските граници на Османската империя. Възстановяването на Гърция като независима държава, а Сърбия като политическо автономно Кралство са началото на постепенното изтласкване на Турция от континента. Националните движения на сърбите и гърците са този благоприятен за европейските политици и дипломати елемент от международната схема, който разширява кръга на възможните варианти за планове и действия в Европейския югоизток. Започналото в края на XVIII и началото на XIX в. национално обособяване на Балканите очертава новите субекти в европейските територии на Турция.

Движенията на зависимото балканско население за национална освобождение, които са паралелни, но не и в синхрон с процесите на национална идентификация в Западна и Централна Европа, са удобни за външнополитическата стратегия на великите сили. Оказваната материална, военна и идейна помощ от почти всяка от държавите от “европейския концерт”, но най-вече от Русия, може да бъде определяна като ефективна, стимулираща малцинството да отстоява своите позиции и като цяло съществуването си пред политическото мнозинство. В контекста на политическата толерантност това може да се окаже като позитив, съдействащ за формирането и изграждането на съответното национално малцинство в рамките на Турция. Тези национални общности, най-вече интелектуалният им елит, организира

и ръководи разнообразните прояви на недоволство и бунт в империята. Тя освен че търси помощ отвън намира ответна реакция на съпричастност и помощ и от другите зависими народи в рамките на Турция. Общите цели очертават до голяма степен разнообразната помощ, която получават сърбите и гърците от българите в началото на века. Такъв характер има и подкрепата, която оказват румънските и сръбските власти в отделни периоди на българското националноосвободително движение през 50-70-те години на XIX в. Обединяващият мотив е различната степен на зависимост от общия враг - Османската империя, определящ високата степен на наложена от географията и обстоятелствата толерантност.

Доколко обаче действията на политиците, дипломатите и военните на различните велики сили в подпомагане усилията на зависимото население към освобождение са в унисон с външната толерантност, свързана със зачитане на държавния суверенитет, в случая този на Османската империя? А резултатността от тези акции на държавите от “европейския концерт” ефикасна ли е за бунтуващото се население и доколко е ефективна за преследваните от великите сили цели?

Тези въпроси са нееднозначни. През XIX в. Османската империя все повече е третирана като перманентен обект на въздействие и експерименти, както и на геополитически трансформации. Зависимото население е удобен елемент от очертаващата се международна схема, в която механизмите са ориентирани към поддържане на напрежението в империята чрез политически акции, дипломатическа активност и въоръжаване на християнските националности. В зависимост от резултатите разнообразната активност на европейската дипломация

може да бъде определяна като проява на толерантност или политически цинизъм. Възстановяването на поредната балканска държава в резултат от поредица благоприятни обстоятелства и събития, след като тя самостоятелно не може да извоюва своята независимост, би трябвало да бъде определено като проява на толерантност. Във всяка една от балканските държави се отчитат положителните за нацията резултати от руско-турските войни. Единствено в България обаче кулминацията на този процес е издигнат в национален празник, което всяка година на датата предизвиква едни и същи като цяло политикански дискусии.

Как обаче трябва да се приемат и определят в контекста на толерантността в неговото морално-ценностно звучене отминатите от политическата и международната конюнктура многобройни известни и по-малко познати прояви на съпротива срещу османската власт, оставащи без външна подкрепа и обречени предварително на неуспех? Въпрос на шанс и обстоятелства. Още повече, че силните не ги съдят. Напротив, приема се за даденост всяко тяхно действие, както и неговата резултатност. За тях е в сила външната толерантност, която е често явление в международните отношения.

Прагматизмът и цинизмът на силните почти винаги надделяват. Бързо се забравят обещанията, давани с лека ръка, и много бързо се постигат споразумения с основния враг на поробените – Цариград и османската администрация. Това е естествен акт на външна толерантност, която не пречи да бъде перманентно нарушавана в изгода на собствените държавни интереси.

Подобни прояви на търсене на споразумения от страна на потърпевщото население по време или след въоръжени сблъсъци с официалната власт, обикновено се квалифицират като предателство в

рамките на етническата общност. Особено в средата на века, когато степента към силови методи за решаване на националните въпроси силно се повишава като всяка проява на еволюционизъм се приема като слабост и стъпка към съглашателство с турската власт.

Във всяка изява на недоволство, независимо от неговите параметри, има двете страни на процеса – насилие и дипломация. В рамките на националноосвободителните процеси в Османската държава те могат да се третират като част от политическата толерантност, където механизмите и средствата са насочени към намаляване или неутрализиране на абсолютната власт на мнозинството.

Въстанията и бунтовете в Турската империя са удобен мотив за политическа, дипломатическа и военна активност само когато са в унисон с решаването на конюнктурни вътрешни или външни проблеми на съответната силна държава. Така Първото сръбско въстание през първото десетилетие или гръцкото въстание през 20-те години на XIX столетие предизвикват руско-турските войни. Нито Нишкото въстание от 1840 г. или Критското въстание от 1867 г. обаче са повод за намеса и промяна в геополитическите параметри на балканската карта. Но въстанията в Босна и Херцеговина, както и в Старозагорско се оказват удобен мотив за поредната източна криза, независимо че по обхват и участници едва ли тези бунтове са по-големи от гореизброените. През този период обаче всяка от великите сили има сериозни проблеми за решаване, които много по-лесно е да бъдат ориентирани към перманентно клокаещото многоезично и полирелигиозно човешко море в Османската империя.

* * *

В Европейския югоизток политиците и дипломатите на великите сили са разбрали нещо много съществено. Там проблемите не се решават. Там те се контролират или се създават. Доказателство за това не е толкова периодът преди Берлин 1878 г., където в повечето случаи целите на зависимото население се покриват с тези на великите сили в един или друг период от време, резултатът от което е драстичното нарушаване на турския интегритет. На Берлинския конгрес Европа отворя кутията на Пандора и поставя началото на процеси и явления, които разтърсват света и до днес. Македонският, гръцкият, сръбският, българският и румънският въпроси реално водят своето де юре и до голяма степен де факто начало от този дипломатически форум. Европейската дипломация не търси решаване на национални въпроси, тя търси и почти винаги намира формулата на отлагане на решения или на създаването на такива, които да са изгодни за една държава или група от страни. Толерантността се изключва като концепция и планове, но не и като част от политическата и дипломатическата фразеология и поведение.

Толерантността и хуманизмът като релевантност на политическите програми и поведението на великите сили особено силно се проявяват през последната четвърт на XIX в., по време на Балканските и Първата световна войни, както и във Версай през 1919 г. Създаденият с леката ръка на държавите от “европейския концерт” балкански фактор променя коренно съотношението между участниците в източния въпрос. Вече не толкова великите сили, колкото балканските държавици са активните елементи в сложната схема на международните отношения в региона. Техните действия, които

преминават под знака на национално освобождение и обединение с останалите под османска зависимост събратя, определят етапите и темповете, но не и крайните резултати от всяка една от източните кризи в края на XIX и началото на XX в.

Като цяло поведението на балканските политици и дипломати е мотивирано от хуманни цели, които остават в границите на фразеологията. Изведената от Раймон Арон формула за имперско мислене и поведение, което е водещо за всяка една държава, важи в пълна сила и за балканските страни. Разширяването на територията, увеличаването на населението и увличащата идеология очертават и определят политическите програми, дипломатическите акции и военните действия на всяка една от политическите единици в Европейския югоизток. Националната мотивация, която е най-оправдана в България, е хуманна по своята същност, но тя остава в рамките на идеята, но не и на реалността. Войните, водени в началото на XX в., в името на националната идея завършват с много разрушения, жертви, загуби и неоправдани надежди. Също така издигнатият в края на световната война от американския президент У. Уилсън призив за демокрация и прилагане на принципа за самоопределение на нациите остава в сферата на пожеланията.

Това не означава обаче, че през последната четвърт на XIX и началото на XX в. различни елементи на толерантността не се проявят във взаимоотношенията между балканските държави. Отново общият враг – Османската империя, който постепенно съсредоточава целите и действията на съседите ѝ към нея, очертава налагащата се тенденция към партньорство и сътрудничество. Няколко десетилетия са необходими на балканските политици и дипломати да преодолеят

различията, за да създадат Балканския съюз. Съперничеството и тясното геополитическото пространство на балканските провинции на Османската империя, както и активната намеса на великите сили, предопределя силната конкуренция и съперничество, но и принудителното сътрудничество, в борбата за разделянето на османското наследство.

През този период засилената активност на балканските фактори предопределя и друго изненадващо сътрудничество. Необходимостта от отлагане на решаването на източния въпрос до по-благоприятно за великите сили време очертава съюза между най-последователните съперници в региона – Русия и Австро-Унгария. Сериозната конституционна криза в Дунавската империя, както и далекоизточните амбиции на Петербург, са в основата на този съюз, който в продължение на десетилетие определя не толкова акцентите, колкото резултатите от действията на балканските държави. Конюнктурата и стратегията отново са определящ мотив за ориентация и съюзи.

* * *

Източният въпрос и толерантността в рамките на международните отношения през XIX и началото на XX в. са взаимнообвързани понятия, чието изучаване води до интересни и като цяло противоречиви изводи:

1. В източния въпрос стратегическите цели и перманентно променящи се конкретни задачи предопределят многообразието на конюнктурните съюзи, които сключват многобройните политически

актьори. В тези случаи сътрудничеството, както и съперничеството между партньорите се проявява в различна степен и форма.

2. Взаимоотношенията между основните групи участници (великите сили, Османската империя, регионалният балкански фактор) определят приоритетите, характера и степента на зависимост между тях,

3. Политическата толерантност под различна форма намира място в еволюцията на източния въпрос, но най-вече в рамките на Османската империя.

4. Външната толерантност като проява и процес в международните отношения перманентно е подлагана на изпитание. Нарушаването на държавния суверенитет и намесата във вътрешната политика на Османската империя, водещо до драстична промяна на нейното териториално статукво е ярко доказателство за това. “Болният човек край Босфора” въпреки това съумява в продължение на близо век да лавира и отстоява изтъканата от контрасти и противоречия империя.

5. Резултатът от многообразните и като цяло противоречиви процеси на Балканите, които определят същността на източния въпрос, е, че те отново са разделени неправомерно и отново толерантното поведение и моралните ценности остават повече в рамките на фразеологията, отстъпвайки на прагматизма и грубия цинизъм.